

UDK:811.1

Shaxnoza RASHIDOVA,
O'zbekiston Milliy universiteti tayanch doktoranti,
E-mail: rashidovashaxnoza2804@gmail.com

O'zDSMI professori, sot.f.d. A.Umarov taqrizi asosida

SOCIAL FACTORS OF JUVENILE DELINQUENCY

Annotation

The article analyzes the impact of antisocial behavior and interests on the origin of deviant behavior in children and adolescents. In particular, the issue of the influence of antisocial behavior and social environment, circle of friends on the origin of deviant behavior in children and adolescents was discussed.

Key words: Minors, antisocial, deviant behavior, society, family, social group, social institutions, youth.

СОЦИАЛЬНЫЕ ФАКТОРЫ ПРЕСТУПНОСТИ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИХ

Аннотация

В статье анализируется влияние асоциального поведения и интересов на возникновение девиантного поведения у детей и подростков. В частности, обсуждался вопрос о влиянии асоциального поведения и социального окружения, круга общения на возникновение девиантного поведения у детей и подростков.

Ключевые слова: Несовершеннолетние, асоциальное, девиантное поведение, общество, семья, социальная группа, социальные институты, молодежь.

VOYAGA YETMAGANLAR JINOYATCHILIGINING IJTIMOIIY OMILLARI

Annotatsiya

Maqolada g'ayriijtimoiy xatti-harakat va qiziqishlarning bolalar va o'smirlarda xulq og'ishining kelib chiqishiga ta'siri masalasi tahlil qilingan. Xususan, g'ayriijtimoiy xatti-harakatlar va ijtimoiy muhit, do'stlar davrasining bolalar va o'smirlarda xulq og'ishining kelib chiqishiga ta'siri masalasi muhokama etilgan.

Kalit so'zlar: Voyaga yetmaganlar, g'ayriijtimoiy, xulq og'ishining, jamiyat, oila, ijtimoiy guruh, ijtimoiy institutlar, yoshlar.

Kirish. Jamiyat taraqqiyotining barcha davrlarida ham rivojlanishning mohiyati, uning sur'ati insonlarning ma'naviy kamoloti darajasiga bog'liq bo'lgan. Yosh avlodni har tomonlama kamol toptirish uchun ta'lim-tarbiyaning barcha sohalarida, ularning omillari va vositalarini ishga solishni taqozo etmoqda.

Shu yuzasidan O'zR Prezidentining "Yoshlarga oid davlat siyosati samaradorligini oshirish va O'zbekiston yoshlar ittifoqi faoliyatini qo'llab-quvvatlash to'g'risida"gi 2017 yil 5 iyuldagi PF-5106-sonli Farmoni, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 27 martdagi "Huquqbuzarliklar profilaktikasi va jinoyatchilikka qarshi kurashish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 5153-sonli qarori va O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 14.03.2017 yildagi "Huquqbuzarliklar profilaktikasi va jinoyatchilikka qarshi kurashish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-2833-son qarorlari, shuningdek, Xalq ta'limi vazirligi tomonidan 24.05.2017 yildagi "Huquqbuzarlik profilaktikasining samaradorligini baholash mezonlarini tasdiqlash to'g'risida"gi 173-sonli buyrug'i tasdiqlangan. Ushbu farmon va qarorlarni amalga oshirishda 2017 yilning 1 mayida tasdiqlangan "Xalq ta'limi vazirligining 6 voyaga yetmagan yoshlar orasida Voyaga yetmaganlar ishlari bo'yicha respublika idoralararo komissiyasining 2017 yilga mo'ljallangan ish rejasida belgilangan vazifalar ijrosi yuzasidan Xalq ta'limi vazirligi huzuridagi voyaga yetmaganlar ishlari bo'yicha muvofiqlashtiruvchi kengashning 2017 yilga mo'ljallangan 01-62 - sonli ish rejasida hamda 2017 yilning 1 mayida tasdiqlangan "Xalq ta'limi vazirligining voyaga yetmagan yoshlar orasida 2017 yilda o'z joniga qasd

qilish holatlarining oldini olishga qaratilgan 01-62 - sonli chora tadbirlar rejasida ishlab chiqilgan.

- Mavzuga oid adabiyotlar tahlili (Literature review). Respublikamizda bir qator olimlar voyaga yetmaganlar orasida jinoyatchilik va huquqbuzarlik muammolariga o'z ilmiy ishlarida murojaat qilganlar. Pedagog va psixolog olimlar Sh.A.Isroilov, O'.Q.Tolipov, Yu.M.Asadov, R. Musurmonov, N. Taylaqov, Z. Dexkanbaeva, J. Yakubov, S.Fayziev, K. Normatov, D. Sharipova, G.Xudoyarova, G.T.Yadgarova, O.U.Avloevlar o'z ilmiy izlanishlarida jinoyatchilik va huquqbuzarlikka moyilvoyaga yetmaganlar xulq-atvoriga xos salbiy illatlarning oldini olish, unga qarshi kurashish, ularni qayta tarbiyalashning ijtimoiy-psixologik, pedagogik masalalarini o'rgangan bo'lsalar, faylasuflar E.Yusupov, X.Shayxova, Q.Nazarov, N.Komilov, M.Xolmatova, M.Imomnazarovlar shaxs tarbiyasida ma'naviy-axloqiy tarbiya masalalarini, sotsiolog M.Bekmurodov shaxs axloqini shakllantirishda hamda axloqiy buzilishlarni oldini olishda jamoatchilik fikrining tutgan o'rni masalalarini o'rganishgan.

Mamlakatimizda voyaga yetmaganlar orasida huquqbuzarlikni oldini olish mexanizmlarini yaratish va ularni hayotda qo'llash, bu sohadagi ishlarni takomillashtirish muhim va zaruriy bo'lib, uning dolzarbligi quyidagilar bilan belgilanadi:

- birinchidan, mamlakatimiz o'z mustaqilligini qo'lga kiritishi bilan buyuk ma'naviyatimizni tiklash, sog'lom turmush tarzini barcha fuqarolarga, eng avvalo, yoshlarga singdirish davlatimiz siyosatida ustuvor yo'nalish qilib belgilanishi, ijtimoiy hayotimizning barcha sohalarida tarbiyalanayotgan yoshlarda yuksak ma'naviy madaniyat,

axloq va ma'rifat fazilatlarini shakllantirish va singdirish muammolarining yechimini davr taqozo etishi;

- ikkinchidan, davlatimizning eng muhim vazifalaridan birima'naviy jihatdan barkamol, jismoniy va ruhiy jihatdan sog'lom, vatan sarhadlarini himoya qilish uchun jismonan chiniquqan, fidoyi insonni tarbiyalash, ta'lim tizimini takomillashtirish, milliy istiqlol g'oyasi asosida ma'naviy va ruhiy jihatdan yangi avlodni voyaga yetkazishga ijtimoiy zarurat tug'ilishi;

- uchinchidan, milliy ma'naviyatimizni tiklash borasida olib borilgan, davom etayotgan ishlar, xalq ta'limining tubdan isloh qilinayotgani jamiyatimizda har tomonlama barkamol, sog'lom avlod tarbiyasiga keng e'tibor qaratilishi tendentsiyasining kuchayishi;

- to'rtinchidan, universal texnologiyalar bilan bog'liq globallashuv jarayonida inson huquqlari va manfaatlarini himoya qilishga zarurat tug'ilishi;

- beshinchidan, jamiyat tomonidan belgilangan huquq normalariga rioya qilish hamda uning natijasi jamiyat manfaatlariga bog'liqligi, yoshlarni ijtimoiy munosabatlar tomon yo'llashi, ijtimoiy tajriba orttirish uchun insondagi tabiiy imkoniyatlarni ro'yobga chiqarishi;

- oltinchidan, voyaga yetmaganlar orasida huquqbuzarlikni oldini olish va ular bilan ishlashda profilaktik mexanizmlarini yaratish zaruratining oshishi;

- yettinchidan, pedagogik (ta'lim, tarbiya) jarayonda voyaga yetmaganlar faoliyatini boshqarish, ularni barkamol shaxs qilib tarbiyalash tendentsiyasining kuchayishi. Demak, bularning barchasi hozirgi zamonning dolzarb muammolaridan biri bo'lmish bola huquqlari va erkinliklarining har tomonlama ta'minlanishi va himoyalashini qonunlar asosida bajarilishini ta'minlash bilan uyg'un holatda olib borilishiga zamin yaratadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Deviatziya — bu ijtimoiy pedagogik muammo bo'lib, inson ruxiy olamidagi, uning atrofidagi muhitning o'zgarish xollari bilan bog'liq. Bu xol, ayniqsa, o'smir va ilk o'spirin yoshdagilarga xosdir. Chunki bu yoshdagi shaxslarda anatomo — fiziologik, intellektual, axloqiy va boshqa jihatlarida o'zgarishlar ruy beradi. Bu o'zgarishlar, o'z navbatida, yoshlar psixikasidagi anomallik holatini keltirishga zamin yaratishi mumkin. Tarbiyasi “qiyin” o'smir va o'spirinlar - kichik ijtimoiy munosabatlar (oila, maktab, litsey, kasb-hunar kollejlari) hamda xarakter, jinsiy va yosh xususiyatlari jihatidan yaqin kichik ijtimoiy guruhlariga xos ijtimoiy me'yorlardan, xatti — xarakterlar va qoidalaridan chekinishi natijasida ularning bu turdagi harakatini intizomsizlik, deb ham qaraladi. Tarbiyasi “qiyin” ilk o'spirin yoshdagilarning ba'zi holatlarda agressiyaga moyilligi, o'qishda va boshqa faoliyatida o'zboshimchalikka yo'l qo'yishi, ichkilikka, assotsial harakatlarga berilishi kuzatiladi. Ma'lum vaziyatlarda o'smir va o'spirinlarning shu kabi xatti — harakatlarini namoyon etishi deviant harakatlarning tipik xususiyatidir. Voyaga yetmaganlar orasida jinoyatchilik va huquqbuzarlikning kelib chiqishining bir qator sabablari mavjud. Mana shu sabablarni o'rganib, ularni bartaraf etish pedagog va psixologlar, keng jamoatchilik, huquq tartibot organ hodimlari oldida turgan dolzarb masalalardan biridir.

Voyaga yetmaganlar orasida deviant harakatlarni vujudga keltiruvchi qator sabablar mavjud. Jumladan: biologik omillar, ya'ni bolalarning ijtimoiy hayotga moslashuvini murakkablashtiruvchi noxush fiziologik va anatomik holatlar: Ularga:

- genetik (aqli zaiflar, ko'rlar, karlar va x.k);
- psixofiziologik (ya'ni inson organizmiga salbiy ta'sirko'rsatuvchi, somatik harakatlar, allergiyalar va toksik kasalliklarni keltiruvchi turli xil ziddiyatlar, kimyoviy moddalar, energiyalar va h.k);
- fiziologik (atrofdagilarda noxush kayfiyat uyg'otuvchi tashqi qiyofa, tilning dudo'qligi va boshqalar);

- psixologik omillar, ya'ni insondagi psixopotologik yoki aktsentuant(muayyan vaziyatga haddan tashqari urg'u berish) holatlar.

Bu omillar asabkasalliklari: psixopatiya, nevrasteniya kabi kasalliklar bilan bog'liq;

- ijtimoiy-pedagogik omillar, ya'ni bolalik davridan boshlab maktab, oila va jamoatchilik tarbiyasidagi nuqsonlar;

- ijtimoiy-iqtisodiy omillar, ya'ni bu jamiyatdagi ijtimoiy tengsizlikdir: jamiyatning boylar va kambag'allar, deb ajratilishi, halkning ma'lum qismining qashshoqlanib qolishi, oylik maoshining kamligi, ishsizlik, inflyatsiya va boshqalar;

- ma'naviy-axloqiy omillar, ya'ni jamiyatdagi ma'naviy kadriyatlarining qadrsizlanishi, insonlarning ma'naviy qashshoqlanishi yoki muayyan jamiyatdagi ijtimoiy institutlarning unda ro'y berayotgan deviant harakatlarga befarqligi, loqaydligi kiradi.

Jahon tajribasiga murojaat qilsak, Germaniyada xulqdan og'ishgan voyaga yetmaganlar uchun maxsus yordam xizmati tashkil qilingan bo'lib, bu holat Qonunlarda o'z aksini topgan. Bu boradagi AQShdagi mavjud qonunlardan farqli ularoq Germaniyada yoshlarga yordam ko'rsatish umumilliy Qonuni (1991 y.) qabul qilingan. Ushbu Qonunga muvofiq majburiy tarbiya o'rni differentsial tarbiya, ya'ni voyaga yetmaganlar yashash joylarida voyaga yetmaganlar bilan ishlash idoralari tomonidan tashkil qilingan xizmat mexanizmlarini takomillashtirish ishlari amalga oshiriladi. Qonunga muvofiq barcha xizmat turlari davlat tomonidan muvofiqlashtiriladi va voyaga yetmaganlar hohishiga binoan yashash joylarida amalga oshiriladi. Tarbiyasi “qiyin” o'smir va o'spirinlar - kichik ijtimoiy munosabatlar (oila, maktab, litsey, kasb-hunar kollejlari) hamda xarakter, jinsiy va yosh xususiyatlari jihatidan yaqin kichik ijtimoiy guruhlariga xos ijtimoiy me'yorlardan, xatti — xarakterlar va qoidalaridan chekinishi natijasida ularning bu turdagi harakatini intizomsizlik, deb ham qaraladi.

Tarbiyasi “qiyin” ilk o'spirin yoshdagilarning ba'zi holatlarda agressiyaga moyilligi, o'qishda va boshqa faoliyatida o'zboshimchalikka yo'l qo'yishi, ichkilikka, assotsial harakatlarga berilishi, suitsid holatlarini keltirib chiqarishi kuzatiladi. Voyaga yetmaganlar orasida profilaktik va reabilitatsion ishlarni amalga oshirish natijasida jamiyatimiz yoshlarini o'qishga, ishga qaytarish va jamiyatimiz a'zolarining teng huquqli qismi sifatida faoliyat yuritishga zamin hozirlanadi. “Reabilitatsiya — bu bola shaxsining huquqi, ijtimoiy-huquqiy nufuzi, sog'ligi, o'qishga layoqatsizligini tiklashga qaratilgan kompleks, ko'p darajali, bosqichli va dinamik tizim. U profilaktika va korrektsiya singari aspektlarni o'z ichiga oladi. Profilaktika — bu reabilitatsiya tizimidagi shaxsning rivojlanishidagi u yoki bu chekinishlarni yo'kotishga shart-sharoitlar yaratishga qaratilgan tadbirlardir. U ko'proq ijtimoiy muhit bilan bog'liqdir”. Reabilitatsiya jarayonida ijtimoiy ta'limdan foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi. Ijtimoiy ta'lim (hamjamiyat orqali ta'lim berish) — tashabbuskor guruhlar, hamjamiyatlar, jamoalar, odamlarning o'zini- o'zi boshqaradigan uyushmalari, hayoti va ixtiyoriy faoliyatining bir qismi sifatida muntazam, uzluksiz ta'limni tashkil etish kontseptsiyasi va amaliyoti, tarbiya sotsiologiyasidir.

Tahlil va natijalar. Voyaga yetmaganlar orasida jinoyatchilik va huquqbuzarlikning kelib chiqish sabablarini diagnostika qilish metodikalarini yaratish va amaliyotga qo'llashda tarbiyasi og'ir o'quvchilar bilan ishlashda xilmaxil metodlar, usullardan foydalanish maqsadga muvofiq. Jumladan: - darsda va ta'lim jarayonida axloqiy tarbiyaning samarali ta'siridan foydalanish; - ahil, inoq uyushtirilgan intizomli jamoa orqali axloqiy tarbiya berish; - samarali natijalarni kafolatlaydigan tarbiyaviy tadbirlarni tashkil etish; ijobiy emotsional muhit yaratish orqali ta'sir ko'rsatish. Shunday qilib, o'rta-maxsus ta'lim muassasalari va akademik

litseylarda tarbiya ishlari izchil olib borilsagina, yigit va qizlarda chinakam, barqaror e'tiqodlar shakllanadi. Yoshlarda axloqiy tushunchalarni oqilona shakllantirish, ularga nojo'ya xulq-atvor, ma'naviyati va ruhiyatiga salbiy ta'sir qiladigan xatti-harakatlardan holi bo'lishga yordam berish, ijtimoiy hayotda uchraydigan negativ illatlarga zarba berish, ularning ta'siridan yigit va qizlarni asrash pedagogik diagnostika va korrektsiyalashning muhim vazifasi hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2016 yil noyabrda e'lon qilingan saylovoldi dasturida bayon qilinganiga asosan mahalliy davlat boshqaruvi organlarining ikkala bo'g'inida, ya'ni viloyat hamda shahar-tumanlar hokimliklarida shuningdek, ichki ishlar vazirligining quyidagi tizimlarida bevosita yoshlar masalalari bilan shug'ullanuvchi tizimlar, lavozim va mutaxassislar shtatlari tashkil qilindi. Amalga oshirilgan bu tadbir 2017 yilning o'tgan davrida o'zining samarasini bera boshladi. Agar biz shu davrda mamlakatimizda voyaga yetmaganlar orasidagi jinoyatchilik va huquqbuzarlikning holatini tahlil qiladigan bo'lsak, bu xulosamizga yana bir bor amin bo'lamiz. Jahon sog'liqni saqlash tashkiloti (JSST) dunyo mamlakatlaridagi o'lim holatlariga doir ma'lumotlarni aniqladi. Unga ko'ra, O'zbekistonda o'z joniga qasd qilish holatlari har 100 ming kishiga 9,2 kishi to'g'ri kelmoqda. Shuningdek jadvalda har 100 ming erkakning 13,6 nafari, har 100 ming ayolning esa 5,2 nafari o'z joniga qasd qilayotgani qayd etilgan. 2010 yilda har 100 ming kishidan 7,0 nafari o'z joniga qasd qilgan. Jadvalda 2010 yili (har 100 mingdan) 10,4 nafar erkak, 3,8 ayol o'z joniga qasd qilgani ta'kidlangan. 2005 yilgi ko'rsatkichlar ham 2010 yil ko'rsatkichlariga yaqin: umumiy hisobda har 100 ming kishidan 7,0 nafari o'z joniga suiqaqd qilgan. Har 100 ming erkakning 11,3 nafari, ayollarning esa 3,0 nafari hayot bilan vidolashgan. 2000 yilda esa o'z joniga qasd qilish holatlari har 100 ming kishiga 9,1 kishini tashkil qilgan. Bu yili erkaklarning 14,0 nafari, ayollarning 4,4 nafari o'z joniga qasd qilgan. Joriy yilning besh oyida voyaga yetmaganlar orasida qayd etilgan jinoyatchilik va huquqbuzarlik holatlari 2016 yilning shu davriga nisbatan 89 taga kamayib, o'tgan yildagi 567 ta o'rniga 478 tani tashkil qilgan. Jumladan maktab o'quvchilari o'rtasida sodir etilgan jinoyatlar 31 taga (155 tadan 124 taga), kasb-hunar kollejlari, litseylar o'quvchilari orasida esa 521 tadan 424 taga kamaygan.

Tahlillar o'quvchilar tomonidan jinoyat sodir etish holatlarining aksariyati darslardan keyingi yoki kechki paytlarga to'g'ri kelayotganini va ular asosan notinch oilalar

farzandlari tomonidan sodir etilayotganligini ko'rsatmoqda. Maktab o'quvchilari tomonidan jinoyati sodir etilishiga asosan ota yoki onaning (ayrim holatlarda ikkilasi ham) xorijga mehnat muhojirligiga chiqib ketishi va farzandlarining nazoratsiz qolishi, oilaviy kelishmovchilik va ajralishlar, ayrim ota-onalarning ichkilikka ruju qo'yganligi tufayli farzandlar tarbiyasiga e'tiborsizlik, maktab o'quvchilarining ayrim katta yoshdagi huquqbuzarlar ta'siri doirasiga tushib qolishi, ba'zi maktablarda fuqarolarning o'z-o'zini boshqarish organlari bilan hamkorligi to'g'ri yo'lga qo'yilmaganligi, profilaktik nazoratga olingan o'quvchilar bilan yakka tartibda shug'ullanishda ayrim hollarda mas'ullarning to'liq shug'ullanmasligi kabi omillar sabab bo'lmoqda.

Ta'lim muassasalarida ijtimoiy jihatdan xavfli ahvolda bo'lgan, shuningdek ta'lim muassasalaridagi mashg'ulotlarga uzrli sabablarsiz kelmayotgan bolalarni tarbiyalash va ularga ta'lim berishga doir 19 ko'rilgan chora-tadbirlar yetarli samara bermagan. Oqibatda ichki ishlar idoralarining profilaktik hisobida turuvchi umumta'lim maktablari o'quvchilari soni 1 608 nafarga yetib, 2016 yilga nisbatan 351 nafarga ko'paygan. Bu asosan Toshkent shahrida 265 nafar, Samarqandda 155, Namanganda 147, Andijonda 138, Sirdaryoda 134, Farg'onada 125, Toshkentda 114, Buxoroda 111, Qashqadaryoda 98 nafar profilaktik hisobda turuvchi o'quvchilar hisobiga to'g'ri kelgan.

Xulosa va takliflar. Bizningcha, voyaga yetmaganlar xulqida delikvent ko'rinishlar ildizi, ularning tarbiyaviy va ijtimoiy jihatlarini yetarli darajada ishlamaganligi, bu illatning bartaraf etish metodikalarining ozligi tarbiyaviy ta'sir samarasini pasaytiradi. Natijada, bunday xulqning amaldagi in'ikosi sifatida voyaga yetmaganlarning atrofda odamlar bilan keskin munosabatini kuzatish mumkin. Bundan tashqari, oiladagi nosog'lom muhit bolada ko'pollik, odamovilik, yolg'onchilik kabi xususiyatlarni uyg'otadi, u o'z xarakterlari bilan barchaga «teskari» ish qilmoqchi, bo'ysunmaslik, agressiya kabi tuyg'ularni keskin ko'rsatmoqchi bo'ladi, bu holatuning jinoyat va huquqbuzarlikka moyilligini oshiradi.

Oila – bolani tarbiyalashning asosiy dorilfununi hisoblanadi. Bolalar xulq namunalari o'z ota-onalaridan o'rganadilar, chunki aynan ota-onalar xulq-atvorni baholash me'yorlarini aniqlab beradilar. Bolalar ko'pincha ota-onalariga taqlid qiladilar, ular kabi xatti-harakatlarni bajaradilar, ularning rolini ijro etadilar, shu sababli boladagi xulqiy buzilishlar korrektsiya qilinar va zarur maslahatlar berilar ekan, buni nafaqat bolalar bilan, balki ularning ota-onalari bilan ham amalga oshirishga to'g'ri keladi.

ADABIYOTLAR

1. Yadgarova G.T., Avlaev O.U. Tarbiyasi qiyin, qaltis guruhga mansub bolalar bilan ishlash (Uslubiy qo'llanma)T.: 2007 y.
2. "O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi tizimida psixologik xizmat to'g'risida"gi Nizom.- Toshkent, 2002 yil 1 avgust.
3. "1001 savolga psixologning 1001 javobi" o'quv qo'llanma. / G'.B. Shoumarov tahriri ostida / – Toshkent: "Sharq", 2001. – 296 b.
4. G'oziev E.G'. Umumiy psixologiya. – Toshkent: "O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati", 2010. – 544 b.
5. G'oziev E., Jabborov A. Faoliyat va xulq-atvor motivatsiyasi: O'quv.qo'll/M.Ulug'bek nomidagi UzMU.- T., 2003.- 124 b.
6. Internet-resurs: Korrektsiya delinkventnogo povedeniya podrostkov turboreferat.ru/pedagogy/... Ponyatie Antisotsialnoe povedenie / rudocs.exdat.com/notion/... Psixologicheskie osobennosti prestupnogo povedeniya nesovershennoletnix vuzlib.su/beta/html... www.edu.uz www.ziyounet.uz www.tvpkqtmol/z.nuz